

MAŁGORZATA HASIEWICZ

Uniwersytet Wrocławski

U źródeł narodowego socjalizmu w monarchii Habsburgów (DAP i DNSAP)

Idee niemieckiego socjalizmu (*deutscher Sozialismus*) rozwijały się również poza terytorium Rzeszy. Obszarem, na którym szczególnie silnie zaznaczyły się ich wpływy, były u schyłku XIX w. zamieszkałe przez mniejszość niemiecką zachodnie prowincje monarchii Habsburgów – Tyrol, Karyntia, Dolna i Górna Austria oraz część Moraw i Czech. Niemcy austriaccy, choć pozostawali w służbie publicznej i piastowali wyższe urzędy w państwie, w sensie narodowościowym nie czuli się Austriakami, a przekonanie to ostatecznie ugruntowało się w nich w 1871 r., wraz z powstaniem Drugiego Cesarstwa. Dotychczas zagadnienie przynależności państwowej Niemców miało całkiem inny wymiar – istniejący od 1815 r. Związek Niemiecki wprowadzał bowiem pomiędzy państwami niemieckimi względną równowagę oraz warunkował ich daleko idącą współpracę. Proklamowanie przez Bismarcka Rzeszy zachwiało ten układ i sprawiło, iż Niemcy austriaccy poczuli się osamotnieni i odizolowani. Silne wrażenie alienacji potęgował w nich dodatkowo fakt, iż w Monarchii Austro-Węgierskiej stanowili mniejszość, która z niepokojem obserwowała narastające wśród Słowian nacjonalizmy oraz ich szybki przyrost demograficzny¹.

Utworzone na mocy ugody z 3 IV 1867 r. Austro-Węgry nie spełniły oczekiwań Niemców zamieszkujących tereny dotychczasowego Cesarstwa Austriackiego. Ich niezadowolenie wynikało z przekonania, iż poczyniono zbyt wiele ustępstw na rzecz Węgrów – zwłaszcza w dziedzinie ekonomicznej. Stosownie do odrębnej umowy finansowej, Węgry pokrywać miały wspólne koszty utrzymania państwa oraz zaspakając jego długi tylko w nieznacznej części (odpowiednio 30 i 20%). Rozgoryczona była też burżuazja czeska, domagająca się państwa

---

¹ Według oficjalnych statystyk, liczba Niemców w monarchii Habsburgów wolno, choć systematycznie spadała. W 1880 r. stanowili oni 36,8% ogółu jej mieszkańców. W 1900 r. – 35,8%, a w 1910 – 35,6%. Por. F.L. Carsten, *Faschismus in Österreich. Von Schönerer zu Hitler*, München 1977, s. 9–10; J. Pajewski, *Historia powszechna 1871–1918*, Warszawa 2001, s. 114.

federacyjnego i odmawiająca swego udziału w parlamencie (Radzie Państwa). Również polscy konserwatyści, liczący na szeroką autonomię Galicji, niejednokrotnie wyrażali swe rozczarowanie treścią ugody i podobnie jak Czesi wysuwali program federacji. Na ziemiach polskich zaboru austriackiego największą aktywność w jego propagowaniu wykazywało utworzone w 1868 r. Towarzystwo Narodowo-Demokratyczne z Franciszkiem Smolką na czele.

Koncepcji dualizmu państwowego przychylnie były natomiast górne warstwy społeczeństwa węgierskiego. Silne związki gospodarcze Węgier z Austrią (unia celna i walutowa) oraz ożywiony handel między obu krajami były czynnikami, które wydatnie wpływały na rozwój węgierskiego przemysłu, a przez to na pozyskanie Madziarów dla idei dualizmu. Węgrzy, naród współrządzający monarchią, zachowali ponadto w jej ramach szeroki zakres autonomii – mieli własny urząd wewnętrzny, własny parlament i rząd².

Zróznicowany skład ludnościowy Austro-Węgier zadecydował, iż czasy dualizmu były okresem nieustającej walki narodowościowej. Sytuację polityczną w monarchii komplikował dodatkowo fakt, iż zamieszkujący jej obszar Niemcy, Włosi i Rumuni posiadali własne państwa w jej najbliższym sąsiedztwie i konsekwentnie odmawiali traktowania habsburskiego państwa jako swej ojczyzny.

Już od połowy XIX w. wśród austriackich Niemców zaczął się szerzyć skrajnie nacjonalistyczny ruch. Pierwsze ugrupowania cechujące się radykalizmem głoszonych przez nie haseł powstały jednak znacznie wcześniej niż proklamowano Monarchię Austro-Węgierską. Jednym z ważniejszych był Wiener Turnverein – organizacja założona w 1861 r. przez Juliusa Krickla, aktywnego orędownika idei niemieckiej jedności. Podobne organizacje tworzono również na innych obszarach państwa i z czasem stały się one integralną częścią składową ruchu volkistowskiego w Austrii³. Silne tendencje nacjonalistyczne przejawiało wówczas także środowisko akademickie. O ich istnieniu świadczyć może chociażby to, iż w czasie kongresu niemieckich uczonych w Gratz w 1875 r., jego uczestnicy, zamiast hymnu austriackiego, wykonali hymn niemiecki, a salę obrad udekorowali symbolami państwa Hohenzollernów⁴.

² Na mocy zawartej 3 IV 1867 r. ugody (Ausgleich), Cesarstwo Austriackie i Królestwo Węgierskie połączone zostały ze sobą unią personalną i rzeczową. Utworzono trzy wspólne ministerstwa: polityki zagranicznej, wojska i skarbu. W celu przedyskutowania najistotniejszych spraw zbierać się miały corocznie delegacje parlamentów obu państw i obradować na przemian w Wiedniu i Budapeszcie. W pozostałych kwestiach decydować mogły sejmy krajowe. Organizacja władzy prawodawczej przedstawiała się w obydwu częściach monarchii podobnie. M. Żywczyński, *Historia powszechna 1789–1870*, Warszawa 2001, s. 493–494; por. W. Felczak, *Historia Węgier*, Wrocław–Warszawa 1986, s. 267; L. Bazyłow, *Historia powszechna 1789–1918*, Warszawa 1986, s. 532–533.

³ Założenia ideologiczne ruchu volkistowskiego w Niemczech szeroko opisane zostały m.in. przez Georga L. Mossego – zob. G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualny Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1972, s. 452.

⁴ Zob. F.L. Carsten, *op. cit.*, s. 10–11.

Niemiecki nacjonalizm nierozzerwalnie łączył się z antysemityzmem. Jego przejawy widoczne były zwłaszcza w związkach studenckich, odmawiających Żydom członkostwa w nich i głoszących tezę o niemożliwości ich asymilacji z narodem niemieckim. Antysemityzm, obecny od początku w organizacjach młodzieżowych, zdecydowanie przybrał na sile w ostatnim dziesięcioleciu XIX w., wraz ze zradyzalizowaniem się nacjonalistycznej propagandy⁵.

Inicjatorem ruchu wszechniemieckiego i głównym ideologiem antysemityzmu w Austrii był Georg Ritter von Schönerer (1842–1921). Równolegle do ruchu wszechniemieckiego, w Austrii rozwijał się także ruch chrześcijańsko-społeczny⁶, opierający się na drobnej burżuazji, kupcach, rzemieślnikach i urzędnikach niższego szczebla. Kierował nim adwokat, dr Karl Lueger (1844–1910), który zdołał pozyskać masy antysemitycznymi hasłami i zapowiedzią ochrony rzemiosła przed konkurencją przemysłu fabrycznego. Lueger – od 1897 r. burmistrz Wiednia, obierany na to stanowisko aż kilkunastokrotnie, był postacią niezwykle popularną i wpływową.

Początki narodowego socjalizmu w Austrii wiązały się nie tylko z powstaniem ruchu wszechniemieckiego Georga von Schönerera czy też chrześcijańsko-socjalnego Karla Luegera. Ogromne znaczenie dla późniejszego rozwoju nazi-stowskiej doktryny miało również założenie w 1904 r. w Trautenu w Północnych Czechach, Niemieckiej Partii Robotniczej (Deutsche Arbeiterpartei – DAP), przemianowanej w 1918 r. na Niemiecką Narodowosocjalistyczną Partię Robotniczą (Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei – DNSAP). Warto tu podkreślić, iż DNSAP była pierwszą organizacją polityczną, w której nazwie znalazło się określenie „narodowosocjalistyczna”⁷.

Przedstawiony przez ugrupowanie w 1904 r. program powtarzał wiele żądań wysuwanych już wcześniej przez Schönerera. W przeciwieństwie jednak do pokrewnej ideowo Alldeutsche Partei, która reprezentowała przede wszystkim za-

---

⁵ Nad tzw. „problemem żydowskim” żywo dyskutowano zwłaszcza w nacjonalistycznych kręgach wiedeńskich. Żydzi stanowili 15% populacji Wiednia i aktywnie uczestniczyli w życiu politycznym i kulturalnym miasta. Silnie zaznaczyli swe wpływy również w nauce – np. 22% profesorów i docentów na Wydziale Prawa Uniwersytetu Wiedeńskiego było Żydami. *Ibidem*, s. 11.

⁶ Chrześcijański socjalizm stanowił próbę rozwiązania kwestii społecznych zgodnie z nauką Kościoła i nakazami sumienia – nie zaś mocą autorytetu państwa. Wśród katalogu jego idei naczelną rolę zajmowała idea sprawiedliwości. Chrześcijański socjalizm preferował organiczny model społeczeństwa i podkreślał potrzebę zgodnego współdziałania wszystkich warstw. Nie zmierzał do likwidacji struktury stanowej, ale do zapewnienia wszystkim ludziom godziwych warunków egzystencji. Za źródło szczęścia i dobrobytu uważał pracę. Doktryna chrześcijańskiego socjalizmu rozwijała się w dwóch niezależnych nurtach – katolickim, reprezentowanym m.in. przez biskupa von Kettelera i Franza Hitza w Niemczech, a Vogelsanga i Luegera w Austrii oraz protestanckim – zainicjowanym przez Niemca A. Stöckera. Przedstawiciele obu tych kierunków zgodnie podkreślali, iż należy przestać pojmować własność jako prawo absolutne, a zacząć traktować jako instytucję publiczno-prawną, z którą ściśle łączyłyby się obowiązki w stosunku do całego społeczeństwa. R. Kralik, *Karl Lueger und der christliche Sozialismus*, Bd. 1 – *Vom Beginn bis 1900*, Wien 1923, s. 7–11.

⁷ E. Kern, *Hitler und seine Bewegung*, Göttingen 1970, s. 75 i n.

grożone warstwy średnie i nie zdołała przyciągnąć w swe szeregi zbyt wielu robotników, DAP stała się partią o obliczu wyraźnie proletariackim.

Jej genezy doszukiwać należy się w narastającym od końca XIX w. konflikcie, wywołanym napływem taniej czeskiej siły roboczej na zamieszkałe przez Niemców i silnie uprzemysłowione obszary północnych Czech. Pracownicy niemieccy, zagrożeni przez czeską konkurencję, już od wczesnych lat dziewięćdziesiątych XIX w. tworzyć zaczęli związki o wyraźnie nacjonalistycznym charakterze, które za podstawowy swój cel uznały ochronę interesów niemieckich robotników⁸.

Pierwsze organizacje robotnicze na ziemiach austriackich pojawiły się jednakże już znacznie wcześniej. Postępujący rozwój przemysłu oraz wyraźny wzrost liczby proletariatu sprzyjały tworzeniu się i wzmaganiu ruchów masowych. W 1878 r. w Czechach powstała partia socjaldemokratyczna o programie opartym na zasadach programu gotajskiego SPD, na zjeździe zaś w Hainfeld (31 XII 1888 – 1 I 1889) utworzona została Socjaldemokratyczna Partia Austrii, nad którą kierownictwo objęli Victor Adler, Karl Renner i Otto Bauer. Partia ta, określająca się też jako Mała Międzynarodówka, znacznie różniła się pod względem struktury od swej niemieckiej odpowiedniczki. O jej specyfice zadecydowało przede wszystkim to, iż każda reprezentowana w niej grupa narodowościowa miała własną, autonomiczną organizację⁹. Austriacy socjaldemokraci mocniej podkreślali też znaczenie kwestii narodowościowej, domagając się przekształcenia Monarchii Austro-Węgierskiej w federację opartą na zasadach demokracji i gwarantującą równouprawnienie wszystkim wchodzącym w jej skład narodom. Za oficjalny kierunek partii uznano rewizjonizm, funkcjonujący również w nadunajskim państwie pod nazwą austromarksizmu. Wyraźny dystans austriackiej socjaldemokracji wobec idei internacjonalistycznych nie uchronił jej jednak przed oskarżeniami ze strony niemieckich nacjonalistów o zdradę interesów narodu oraz kolaborację z Żydami i Słowianami.

W ostatnim dziesięcioleciu przed I wojną światową, alternatywą dla socjaldemokracji stały się nacjonalistyczne zrzeszenia robotnicze, cieszące się popularnością zwłaszcza wśród niemieckiego proletariatu z obszaru Sudetów. Dla wielu robotników wspólne stało się bowiem przekonanie, iż przezwyciężenie kryzysu gospodarczego i społecznego możliwe będzie jedynie w ramach państwa narodowego. Preferowane przez marksistów struktury ponadnarodowe nie znajdowały

⁸ W 1893 r. Franz Stein, ściśle współpracujący z ruchem Schönerera, powołał Deutschnationale Verband. Pięć lat później Ludwig Vogel i Ferdinand Burschofsky założyli Verband der Deutschen Gehilfen und Arbeitervereinigungen in Österreich, który za cel przyjął ochronę interesów niemieckich robotników. Zgodnie z brzmieniem uchwalonego statutu, w jego szeregi wstępować mogli wyłącznie Aryjczycy. W 1901 r. związek liczył już 14 tys. członków i liczba jego zwolenników wciąż rosła. Por. F.L. Carsten, *op. cit.*, s. 30.

⁹ W skład austriackiej socjaldemokracji nie wchodził robotnicy węgierscy. Tworzyli oni swe organizacje samodzielnie, nie łącząc się z Austriakami. W 1880 r. powstała Powszechna Robotnicza Partia Węgier, a w 1890 r. założona została Socjaldemokratyczna Partia Węgier. Por. J. Pajewski, *op. cit.*, s. 117–118, 120.

w tej koncepcji dla siebie uzasadnienia jako konstrukcje sztuczne i godzące w prawa narodów stojących na wyższym niż inne szczeblu rozwoju. Również odmienności kulturowe i religijne, jak dowodzą w kręgach nacjonalistycznych, nie sprzyjały ściślejszej współpracy różnych grup etnicznych. Tylko socjalizm całkowicie zintegrowany z nacjonalizmem mógł rozwiązać problemy teraźniejszości i zagwarantować pomyślność na przyszłość. Zasadność zespolenia ze sobą idei socjalistycznych i nacjonalistycznych tłumaczono przede wszystkim koniecznością walki z obcą konkurencją, a tej sprostać mogły wyłącznie połączone siły niemieckie, reprezentujące wszystkie warstwy społeczne. Idea „pokoju klasowego”, głoszona przez nacjonalistyczny proletariatus, była jednym z zasadniczych elementów odróżniających go od marksistów.

Głębokie rozczarowanie bezsilnością socjaldemokracji w realizacji jej obietnic spowodowało wielu robotników do podjęcia współpracy z nacjonalistycznoradykalnymi partiami demokratycznymi. Inni z kolei większe nadzieje pokładali w utworzeniu nowego typu ugrupowania, które reprezentowałoby zarówno idee socjalistyczne, jak i narodowe¹⁰.

W 1897 r. volkistowski redaktor Mathias Joksch założył Niemiecką Partię Robotniczą Austrii. W roku następnym mechanik Franz Stein zwołał do Eger I Zjazd Nacjonalistycznych Robotników, zarysowując tym samym kontury ich przyszłego politycznego przedstawicielstwa. Jednakże pierwszą nacjonalistyczną organizacją proletariatus na ziemiach Austro-Węgier była utworzona w 1896 r. Czeska Partia Narodosocjalistyczna (*Česka Strana Narodni Socialni*), która powstała na znak sprzeciwu wobec działań Socjaldemokratycznej Partii Austrii. Czescy narodowi socjaliści stanowczo wykluczali możliwość współpracy z niemieckimi robotnikami, żądali uznania swych historycznych praw do obszarów Sudetów oraz sympatyzowali z panslawistycznymi tendencjami. Szczególną uwagę skupiali na wyborach do czeskiego Landtagu, by dzięki zdobytym mandatom móc wywierać realny wpływ na politykę w regionie. Aktywność czeskich narodowych socjalistów nie ograniczała się jednakże wyłącznie do pozyskiwania elektoratu. Równie ważne były dla nich akcje bezpośrednie – członkowie ČSRN organizowali manifestacje, demolowali niemieckie i żydowskie sklepy, popularyzowali antysemityczne hasła oraz wywoływali antyżydowskie zamieszki¹¹.

Partię, oprócz antysemityzmu, cechował również antyklerykalizm, antyfeudalizm oraz antykapitalizm. Odrzucając walkę klasową, głosiła ona program stopniowej kolektywizacji i budowy demokratycznego czeskiego państwa narodowego, w którym nastąpiłaby synteza socjalizmu z nacjonalizmem. Jednakże prosijska i proserbska postawa czeskich narodowych socjalistów w okresie I wojny światowej spowodowała rozbitcie ich siatki organizacyjnej przez policję austriac-

¹⁰ A.G. Whiteside, *Nationaler Sozialismus in Österreich vor 1918*, „Vierteljahres Hefte für Zeitgeschichte” 4 (1961), s. 333; P.E. Becker, *Wege ins Dritte Reich. Teil II: Sozialdarwinismus, Rassismus, Antisemitismus und Völkischer Gedanke*, Stuttgart–New York 1988–1990, s. 561.

¹¹ K. Weißmann, *Der Nationale Sozialismus. Ideologie und Bewegung 1890 bis 1933*, München 1998, s. 129.

ką. Nie oznaczało to końca istnienia partii – przybierając różnorodne struktury, przetrwała ona aż do pierwszych lat po II wojnie, odgrywając istotną rolę w przejęciu przez komunistów władzy w Czechach w 1948 r.¹²

Wśród niemieckich robotników, zainspirowanych czeskim przykładem, plan uniezależnienia się spod wpływów ruchu wszechniemieckiego zyskiwał coraz większą popularność – zwłaszcza od 1902 r., w którym doszło do poważnego konfliktu między Schönererem a Wolfem. Incydent ten znacznie osłabił zaufanie nacjonalistycznego proletariatu do radykalnej prawicy i doprowadził w nim do rozłamu.

Z inicjatywy Ferdinanda Burschofsky'ego w 1904 r. powołana została w miejscowości Trautenau w Sudetach, Niemiecka Partia Robotnicza (*Deutsche Arbeiterpartei* – DAP). W skład komitetu założycielskiego, oprócz Burschofsky'ego weszli także: Hans Knirsch, Isidor Knirsch, Josef Heindlaus, Karl Proch, Anton Grimm, Josef Pfeiffer, Franz Höger, Josef Richter, Franz Gottwald, Karl Löwe, Hans Fehler oraz Gustav Ainspinner¹³. Uchwalony przez nich program powtarzał wiele żądań sformułowanych już w *Linzer Programm*¹⁴, a także podkreślał, iż DAP nie jest partią klasową, lecz narodową, która „z całej siły zwalcza reakcyjne dążenia, feudalne, kościelne i kapitalistyczne przywileje oraz wpływy obcych narodów”¹⁵.

Wśród założycieli partii brakowało jednakże zgodności co do tego, czy w jej nazwie należy użyć przymiotnika „narodowosocjalistyczna”. Dla części z nich bardziej adekwatne wydawały się określenia „narodowo-socjalna”, czy też „niemiecko-socjalna”. Przyjęta nazwa stanowiła zatem wyraz kompromisu, nie przesądzając ostatecznie wynikłego na jej tle sporu. Z ogłoszonego 15 VIII 1904 r. programu wynikało natomiast jednoznacznie, iż sformułowany został on w duchu narodowego socjalizmu. Wśród postulatów „socjalistycznych” i radykalno-demokratycznych najistotniejsze były żądania: likwidacji wielkich domów towarowych, całkowitego rozdziału Kościoła od państwa, wprowadzenia powszechnego i równego prawa wyborczego, równouprawnienia kobiet, ograniczenia wymiaru czasu pracy, zakazu zatrudniania dzieci, demokratyzacji i reformy wojska. wolności stowarzyszania się, dźwięku i słowa oraz zagwarantowania obywatelom

¹² *Ibidem*, s. 130.

¹³ A.G. Whiteside, *Nationaler Sozialismus...*, s. 333; A. Ciller, *Die Vorläufer des Nationalsozialismus*, Wien 1932, s. 43; A.G. Whiteside, *The Socialism of Fools. Georg Ritter von Schönerer and Austrian Pan-Germanism*, Berkeley–New York 1975, s. 278; F.L. Carsten, *Die historische Wurzeln des Nationalsozialismus*, [w:] E.J. Feuchtwander (Hrsg.), *Deutschland. Wandel und Bestand. Eine Bilanz nach hundert Jahren*, München 1973, s. 149.

¹⁴ Do ważniejszych postulatów, wspólnych dla obu dokumentów należały m.in. żądania: uni personalnej z Węgrami, uznania w Austrii języka niemieckiego za język urzędowy, wprowadzenia powszechnego prawa wyborczego, ustawodawstwa socjalnego oraz całkowitego rozdziału Kościoła od państwa. Zob. A.G. Whiteside, *The Socialism of Fools...*, s. 278.

¹⁵ „Wir sind eine freiheitliche nationale Partei, welche mit aller Schärfe die reaktionären Bestrebungen, die feudalen, klerikalen und kapitalistischen Vorrechte sowie jeden fremdvölkischen Einfluß bekämpft”. Za: F.L. Carsten, *Faschismus in Österreich...*, s. 31; Por. D. Bronder, *Bevor Hitler kam. Eine historische Studie*, Hannover 1964, s. 140.

większego zakresu samorządności. W dokumencie znalazł się również postulat uspołecznienia wielkich zakładów i fabryk, co według jego autorów dokonać mogło się wyłącznie drogą reform zainicjowanych przez państwo, a przeprowadzonych w interesie całego narodu¹⁶. Stanowisko to wynikało z przyjętego już we wstępie założenia, iż DAP nie jest partią klasową, lecz reprezentantką wszystkich pracujących bez względu na rodzaj wykonywanego przez nich zawodu. Odrzucenie internacjonalizmu oraz stanowcze żądanie ochrony niemieckiej kultury niezbitcie zaś wskazywały na silny związek ideowy, jaki łączył DAP z innymi nacjonalistycznymi ugrupowaniami.

DAP obcy był jednakże ich radykalny antysemityzm i antykatolicyzm. Jej celem nie było również zniszczenie wielonarodowej monarchii Habsburgów, co spowodowało oskarżenia ze strony Wszechniemców o zdradę interesów niemieckiego „Volku”. Mimo zarysowujących się różnic, DAP od samego początku pozostawała jednak pod silnym wpływem Schönenerera i bezwzględnie uznawała go za „przywódcę narodu niemieckiego w Marchii Wschodniej”¹⁷. O powiązaniach z ruchem pangermańskim dowodziła również treść programu z Trautenu, w wielu punktach powtarzającego wprost tezy jego przywódcy. Dokumentowi DAP nie brakowało jednak także i oryginalności. Wyraźnie radykalny wydźwięk miał w nim postulat całkowitej przebudowy stosunków społecznych, uznany za jeden z ważniejszych celów partii. Poza tym program był zdecydowanie antymarksistowski i antykapitalistyczny, zwracał się zarówno przeciwko obcym wpływom, jak i austriackiej tradycji, piętnując istniejące w społeczeństwie relacje¹⁸. Odrzucał też wszelkie teorie, których bezpośrednim celem nie było realizowanie konkretnych interesów niemieckiego „Volku” – marksistowski socjalizm, oparty na dialektycyce i historycznym materializmie jawił się zatem jako ideologia pozbawiona racjonalnych podstaw i niepraktyczna. Jednak program DAP w wielu kwestiach również nie zawierał dostatecznie jasno sprecyzowanego stanowiska. Problematyczne było w nim zwłaszcza ujęcie demokracji. W Austrii, gdzie Niemcy stanowili mniejszość, oznaczać musiałaby ona rządy Słowian, a takie rozwiązanie nie wchodziło w rachubę. Organ prasowy DAP – *Deutsche Arbeiterstimme* z 28 XI 1906 r. próbował rozwiązać zaistniały dylemat tłumacząc, iż demokrację identyfikować należy ze „zdrową polityką narodową”¹⁹. Ta oportunistyczna wypowiedź sugerowała niedwuznacznie, że korzystanie z jej dobrodziejstw możliwe byłoby jedynie w niemieckim państwie narodowym.

Mimo iż zamiarem autorów programu z 1904 r. było dostosowanie zgłaszanych w nim żądań do ówczesnych realiów, szybko pojawiły się ze strony socjal-

¹⁶ Por. K. Weißmann, *op. cit.*, s. 131; F.L. Carsten, *Faschismus in Österreich...*, s. 31; A.G. Whiteside, *Nationaler Sozialismus...*, s. 334–335; R. Jung, *Die Schicksalsfrage Mitteleuropas. Das deutsch-tschechische Problem im Wandel der Zeiten*, Leipzig 1938, s. 43–45.

¹⁷ Za: A.G. Whiteside, *Austrian National Socialism before 1918*, Den Haag 1962, s. 63.

¹⁸ Zob. E. Dauerlein (Hrsg.), *Der Aufstieg der NSDAP in Augenzeugenberichten*, München 1976, s. 41.

¹⁹ Za: A.G. Whiteside, *Nationaler Sozialismus...*, s. 336.

demokracji zarzuty pod ich adresem, iż w rzeczywistości treść dokumentu jest mglista i dwuznaczna. Zdaniem socjalistów doprecyzowania wymagały w szczególności takie hasła jak: „podniesienie znaczenia pracy i wiedzy w państwie i społeczeństwie” (*Geltendmachung von Arbeit und Wissen in Staat und Gesellschaft*), „socjalne wywyższenie świata pracy” (*die soziale Hebung der Arbeiterschaft*), czy też wyrażenia: „uczciwie produktywna praca” (*ehrliche produktive Arbeit*) i „gospodarcza niesprawiedliwość” (*wirtschaftliche Ungerechtigkeit*)²⁰.

Niechęć socjaldemokratycznych przywódców do narodowych socjalistów spowodowała, iż wielu z nich skłonnych było raczej pójść na kompromis z „burżuazyjnymi przeciwnikami klasowymi” niż zgodzić się na współpracę z DAP²¹. Jednocześnie również i przywódcy DAP wykluczali możliwość jakiegokolwiek kooperacji z socjaldemokratami, widząc w nich poważnych konkurentów w zabiegach o zdobycie poparcia niemieckiego proletariatu.

W celu uzyskania wpływu na szerszy elektorat, w kierownictwie DAP od 1912 r. coraz żywiej dyskutowana była kwestia przerehabrowania jej programu. Hans Knirsch, Rudolf Jung i Walther Riehl uważali, iż większą popularność partia zdobyć może dzięki silniejszemu zaakcentowaniu kwestii robotniczej, która w pierwotnym dokumencie programowym wydawała im się zbyt mało wyeksponowana. We wrześniu 1913 r. na Parteitagu w Iglau na Morawach, przyjęty został nowy program (tzw. *Iglauer Programm*). W swej wymowie był on, tak jak poprzedni, radykalny i nacjonalistyczny. W ostrych słowach atakował socjalistów i potępiał głoszoną przez nich ideologię, przekonując, iż DAP „rozszyfrowała szkodliwość internacjonalistycznej nauki dla Volku oraz nieszczerą uzależnioną od Żydów i spokrewnioną z wielkim kapitałem socjaldemokracją”²². Walki pomiędzy różnymi nacjami – argumentowano – były nieuniknione, gdyż „nie kaprysy książąt są tym, co prowadzi do przeciwieństw wśród narodów, ale konkurencja w dziedzinie gospodarki”, a proletariatu – jako najbardziej zagrożony obcą konkurencją „posiada szczególny interes w tym, aby poszerzać przestrzeń życiową swojego »Volku« i dbać o jego niczym nie skrępowany rozwój”²³. Konsekwencją przyjętego stanowiska było to, iż w programie z 1913 r. bardziej stanowczo niż w programie z Trautenu domagano się wprowadzenia zakazu imigracji dla czeskich robotników. Tania i niewykwalifikowana siła robocza ze Wschodu zatrudniana była przez przemysłowców chętniej niż rodzimy proletariatu, stąd jego złą sytuację na rynku pracy tłumaczono istnieniem silnej konkurencji stojących na niższym stopniu rozwoju kulturalnego Słowian.

²⁰ *Ibidem*, s. 335.

²¹ Przykładem tej postawy była strategia przyjęta przez socjaldemokrację po sukcesie DAP w wyborach do morawskiego Landtagu w czerwcu 1913 r. Zaniepokojeni ilością zdobytych przez DAP mandatów (13%) socjaliści, utworzyli wówczas wspólnie z Partią Chrześcijańsko-Socjalną koalicję, mającą na celu blokowanie parlamentarnych inicjatyw narodowych socjalistów. Por. K. Weißmann, *op. cit.*, s. 131.

²² *Ibidem*, s. 133; Por. A.G. Whiteside, *Nationaler Sozialismus...*, s. 345; P.E. Becker, *op. cit.*, s. 561–562.

²³ Za: A.G. Whiteside, *Nationaler Sozialismus...*, s. 345.

Oceniając dokument programowy z Iglau należy stwierdzić, iż w porównaniu z pierwszym, był on intelektualnie ambitniejszy – jego autorzy podjęli w nim próbę analizy panujących w monarchii stosunków nie tylko pod kątem praktycznym, ale również teoretycznym. Owocem ich dociekań było przeciwstawienie marksistowskiemu socjalizmowi, określanemu jako szkodliwy dla niemieckiego „Volku”, narodowego socjalizmu – w pełni odpowiadającego, jak podnoszono, naturze Niemców.

Nowy program, podobnie jak i poprzedni, stanowczo występował przeciwko walce klasowej: „Nasz obowiązek w stosunku do narodu – czytamy w nim – nakazuje nam odejść od nienawistnej walki klasowej; uznajemy, iż w wielojęzycznym państwie austriackim pomyślność niemieckiego »Volku« zależy tylko od tego, czy zdoła się on zjednoczyć w zmaganiach z innymi narodowościami”²⁴.

Znaczenie programu z 1913 r. wynikało też z tego, iż po raz pierwszy DAP określona została w nim jako ruch, którego „misją” stać się miała ochrona niemieckiego stanu posiadania w Czechach i na Morawach. W dokumencie żądano ponadto „twórczych reform”, uspołecznienia monopoli oraz zagwarantowania przez państwo zasiłków dla bezrobotnych. Program miał wymowę volkistowską i nacjonalistyczną – apelował do dumy narodowej oraz wznosił w Niemczech strach przed pozbawieniem ich miejsc pracy oraz ziemi przodków. Przy formułowaniu swych postulatów sięgał do haseł antysemitycznych, antymarksistowskich i antykościelnych, obce były mu idee humanizmu i liberalizmu. Przedstawiona przez jego autorów koncepcja „Volksgemeinschaft” odpowiadała zaś w pełni modelowi wspólnoty urzeczywistnionemu przez późniejsze reżimy totalitarne okresu dwudziestolecia międzywojennego.

Narodowi socjaliści z DAP nie zbudowali jednakże spójnej i klarownej teorii wspólnoty narodowej. Chociaż przekonywali o konieczności wprowadzenia socjalizmu i szkodliwości kapitalizmu, nie żądali całkowitego uspołecznienia własności prywatnej. Odrzucali też marksistowską tezę o równości wszystkich robotników bez względu na ich przynależność narodową, co zapewniło partii popularność w radykalnych kręgach nacjonalistycznych. Swój rozwój DAP zawdzięczała bowiem przede wszystkim resentymentom narodowym, głęboko zakorzenionym w austriackich Niemcach. W literaturze przedmiotu postawiona została nawet teza, iż gdyby silniejszy wpływ na kierownictwo Socjaldemokratycznej Partii Austrii zdobyła frakcja niemiecka, ruch narodowosocjalistyczny prawdopodobnie nigdy by na ziemiach monarchii nie powstał. Równie wątpliwe byłoby jego powodzenie także wówczas, gdyby w latach osiemdziesiątych Austrię przekształcono w państwo niemieckie, jak żądał tego Georg von Schönerer w *Linzer Programm*²⁵. Na marginesie należy wspomnieć, iż narodowi socjaliści otwarcie nie atakowali monarchii Habsburgów. Niektórzy, jak np. Walther Riehl, skłonni byli nawet zaakceptować jej istnienie, jeśli realizowałaby ona niemieckie

²⁴ *Ibidem*, s. 346; por. F.L. Carsten, *Faschismus in Österreich...*, s. 33.

²⁵ Por. A.G. Whiteside, *Nationaler Sozialismus...*, s. 347.

interesy. Ta oportunistyczna postawa niewątpliwie też uchroniła partię przed likwidacją jej struktur przez aparat władzy.

Aktywność polityczną DAP przerwał wybuch I wojny światowej. Wielu jej działaczy zostało wówczas wcielonych do armii i działalność kierownictwa partii ograniczyła się do tego, aby w nowych warunkach utrzymać istnienie organizacji partyjnej. DAP podejmowała również starania o to, by walczący na froncie robotnicy nie stracili swych dotychczasowych miejsc pracy i mogli po wojnie powrócić na dawne stanowiska. W jej kręgach wierzono, iż wojna zainicjuje rewolucję społeczną i zapewni ostateczne zwycięstwo narodowemu socjalizmowi. Prognozy te nie sprawdziły się, a nowe powojenne realia spowodowały konieczność ponownego zadeklarowania celów i metod działania partii.

W kwietniu 1918 r. na zjeździe przedstawiciele DAP w Aussig, Walter Gattermeyer zaproponował przemianowanie jej na Niemiecką Narodowosocjalistyczną Partię Robotniczą (*Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei* – DNSAP). Zmiana nazwy nastąpiła na kolejnym spotkaniu kierownictwa w maju 1918 r., a za swe godło partia obrała swastykę²⁶. W sierpniu tego samego roku, na kongresie partyjnym w Wiedniu przyjęto nowy program, w przeważającej części zredagowany przez Rudolfa Junga.

Już we wstępie dokument jednoznacznie przyjął za nadrzędny cel partii „dążenie do wywyższenia i oswobodzenia niemieckich klas pracujących z gospodarczej, politycznej i duchowej niewoli oraz ich równouprawnienie we wszystkich dziedzinach życia społecznego i państwowego”²⁷. Niemiecki „Volk” określony został jako „wspólnota kultury i losu” (*Kultur- und Schicksalsgemeinschaft*), która rozwijać może się wyłącznie w izolacji od innych narodów. Związki o charakterze ponadnarodowym program uznawał za sprzeczne z naturą, głosząc, iż jedynie w obrębie własnego „Volku” skutecznie można walczyć o poprawę warunków bytowania – „nie niepokoje i walka klasowa – czytamy w nim – lecz tylko przemyślane i twórcze reformy mogą uzdrowić dzisiejsze chore stosunki społeczne”²⁸.

W dalszej części dokument powtarzał tezy głoszone już w poprzednich programach: o ogólnonarodowym charakterze partii, o konieczności zwalczania wstecznych tendencji, kościelnych, szlacheckich i kapitalistycznych przywilejów, obcych wpływów oraz wszelkich przejawów „żydowskiego ducha”²⁹. Rozwijał

²⁶ A. Bullock, *Hitler. Studium tyranii*, Warszawa 1997, s. 52.

²⁷ Za: W. Riehl (Hrsg.), *Unser Endziel. Eine Flugschrift für den deutschen Nationalsozialismus*, Wien 1918, s. 36 i n.

²⁸ *Ibidem*; por. P.E. Becker, *op. cit.*, s. 562.

²⁹ „Die Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei ist keine engherzige Klassenpartei, sie vertritt die Belange aller schaffenden Arbeit überhaupt. Sie ist eine freiheitliche und streng völkische Partei und bekämpft daher alle rückschrittlichen Bestrebungen, kirchlichen, adeligen und kapitalistischen Vorrechte und jeden fremdvölkischen Einfluß, vor allem aber die überwuchernde Macht des jüdisch-händlerischen Geistes auf allen Gebieten des öffentlichen Lebens. Der Einfluß von Arbeit und Wissen in Staat und Gesellschaft ist das Ziel, der wirtschaftliche und politische Zusammenschluß des arbeitenden deutschen Volkes das Mittel zur Erreichung dieses Zieles” – W. Riehl, *op. cit.*, s. 36.

także wątki nowe: domagał się zjednoczenia wszystkich zamieszkałych przez Niemców ziem w „socjalną Rzeszę Niemiecką” oraz ochrony mieszkających za granicą rodaków³⁰.

Kolejną, oprócz wybuchu I wojny światowej, cezurą w dziejach ruchu narodowosocjalistycznego w Austrii było zawarcie 22 IX 1919 r. przez rząd wiedeński traktatu w Saint Germain, na mocy którego niemieckie obszary Czech i Moraw wcielone zostały do młodego państwa czechosłowackiego. Możliwość dalszego rozwoju partii i prowadzenia przez nią agitacji została przez to znacznie ograniczona, a jej struktury organizacyjne poważnie osłabione. Na skutek tego, iż część sekcji działała w Czechosłowacji, część natomiast w Austrii, koordynacja ich posunięć przysparzała kierownictwu DNSAP ogromnych trudności. W 1923 r. grupa jej przywódców zadeklarowała swe bezwarunkowe posłuszeństwo Hitlerowi, a trzy lata później na konferencji w Monachium zdecydowana ich większość uznała go za swego wodza. Od tego czasu austriacki narodowy socjalizm ściśle powiązany został z niemieckim i określany był często wprost jako „Hitlerbewegung”³¹.

Podjmując próbę charakterystyki partii narodowosocjalistycznej w Austrii, stwierdzić należy już we wstępie, iż reprezentowany przez nią katalog idei był zdecydowanie mniej spójny niż ten, który głosił liberalizm czy socjalizm. Zasadnicze znaczenie miała w nim idea narodu – jego interesom podporządkowano interesy jednostek oraz klas społecznych. Austriacki narodowy socjalizm miał również cechy charakterystyczne dla typowego radykalnego ruchu demokratycznego, był antysemicki, antykościelny i antymarksistowski. Cechował go też irracjonalizm, oportunizm i ekstremizm. Niewiele jednak miał on wspólnego z rewolucyjnymi ideami wypracowanymi w XIX w., nie przystawał również do tradycyjnego schematu podziału na prawicę i lewicę. Główną siłą napędową ruchu była nienawiść niemieckich robotników do czeskich imigrantów. Uznająca za cel nadrzędny walkę z obcą konkurencją, DAP (potem DNSAP) wydawała się zatem niemieckiemu proletariatu partią wychodzącą naprzeciw ich własnym oczekiwaniom, odwoływała się do ich obaw, aspiracji i dumy narodowej. Żydów, Czechów oraz inne narodowości czyniła odpowiedzialnymi za wszelkie nieszczęścia oraz uważała je za niepełnowartościowe i stojące na niższym stopniu rozwoju kulturalnego. Klęska państw centralnych, upadek monarchii habsburskiej oraz powstanie niezależnych państw słowiańskich na jej dawnym obszarze było przez narodowych socjalistów interpretowane jako wynik spisku obcych sił, od wieków dążących do unicestwienia niemieckiego „Volku”.

Narodowosocjalistyczny program stanowił zbiór wieloznacznych frazeosów, a ostrożność kierownictwa DAP oraz chęć uzyskania jak najszerszego po-

³⁰ Istotna wydaje się tu wzmianka, iż program DNSAP zawierał sformułowania, które znalazły się w programie NSDAP z 1920 r. Należały do nich m.in.: „Gemeinnutz geht vor Eigennutz”, „Würde der schaffenden Arbeit”, „zersetzendes Finanzkapital”, „schaffendes nationales Kapital”. – Zob. P.E. Becker, *op. cit.*, s. 562; F.L. Carsten, *Faschismus in Österreich...*, s. 34; R. Jung, *Der nationale Sozialismus in Sudetendeutschum*, Aussig 1933, s. 49–52.

³¹ A.G. Whiteside, *Nationaler Sozialismus...*, s. 359; P.E. Becker, *op. cit.*, s. 562.

parcia, skłaniała je do formułowania oportunistycznych postulatów. Opowiadano się zarówno za legalnymi, jak i rewolucyjnymi metodami działania, własnością prywatną i uspołecznioną, równością wszystkich obywateli w państwie i hegemonią Niemców, lojalnością w stosunku do monarchii Habsburgów i koniecznością połączenia wszystkich niemieckich obszarów w obrębie jednej Rzeszy.

Niewątpliwą słabością ruchu był brak w nim charyzmatycznych przywódców, którzy cieszyliby się takim autorytetem jak G. Schönerer czy K. Lueger. Nie oznacza to jednakże, iż w szeregach DAP brakowało utalentowanych politycznie ideologów. Do ich grona zaliczyć należy przede wszystkim Waltera Riehla oraz Rudolfa Junga, którzy podjęli próbę wypracowania własnych oryginalnych koncepcji narodowego socjalizmu.

Walter Riehl (1881–1955) wstąpił do DAP w 1908 r., tuż po pozbawieniu go z powodu prowadzenia agresywnej nacjonalistycznej agitacji stanowiska w czeskiej służbie cywilnej. Jego rodzina miała bogate tradycje polityczne – pradziadek Riehla brał aktywny udział w wydarzeniach Wiosny Ludów, ojciec natomiast utrzymywał bliskie kontakty z czołowymi socjaldemokratycznymi przywódcami: Adlerem, Pernerstorferem oraz Schuhmeierem. Prześiknięty ich ideałami, Walter Riehl w młodości również był socjalistą – pisywał do socjalistycznych gazet, przemawiał na robotniczych zebraniach i uczestniczył w tworzeniu socjalistycznych związków zawodowych. W 1904 r., kiedy powstała DAP, był członkiem Socjaldemokratycznej Partii Austrii³². Po zerwaniu z socjaldemokratami swe idee Riehl propagował początkowo na łamach *Reichenberger Zeitung*, która w latach 1908–1909 opublikowała serię jego artykułów poświęconych zagadnieniu narodowego socjalizmu. Ich autor wskazywał w nich na konieczność zażegnania sporów między burżuazją i robotnikami i połączenia obu tych klas w jeden ruch narodowy. Twierdził ponadto, iż żądania niemieckiego proletariatu w Czechach mogą zostać zrealizowane jedynie w państwie niemieckim. Robotnicy powinni zatem tworzyć własne socjalistyczne związki, wolne od wpływów socjaldemokracji i odrzucające jej szkodliwy dla „Volku” internacjonalizm: „Niemieccy robotnicy w Czechach muszą być [...] nie tylko socjalistami świadomymi klasowo – pisał – lecz również narodowo”³³.

Największą część swej aktywności politycznej Riehl poświęcił bezkompromisowej walce z czeską imigracją zarobkową – napływ słowiańskich robotników stanowił dla niego fragment spisku mającego na celu osłabienie żywiołu niemieckiego i pozbawienie go podstaw godziwej egzystencji. Niemieckość Austrii uratować mógł w jego przekonaniu jedynie ruch łączący w sobie socjalizm i nacjonalizm. Riehl wierzył, iż socjaldemokracja zainspirowana przykładem DAP również włączy się do tego nurtu i zmieni swój dotychczasowy wizerunek. Duże

³² A.G. Whiteside, *The Socialism of Fools...*, s. 278–279; por. A.G. Whiteside, *Nationaler Sozialismus in Österreich...*, s. 340; F.L. Carsten, *Faschismus in Österreich...*, s. 32–33.

³³ Za: A.G. Whiteside, *Nationaler Sozialismus in Österreich...*, s. 341.

nadzieje pokładał także w młodzieży robotniczej i to właśnie jego zasługą było „zaszczepienie w niej volkistowskich przekonań”³⁴.

Rudolf Jung (1882–1945) – urzędnik kolejowy i wielbiciel Schönerera, wstąpił do DAP około 1910 r. Po powstaniu NSDAP związał się z Hitlerem, a następnie został członkiem SS. Od 1940 r. piastował funkcję prezidenta Urzędu Pracy dla Środkowych Niemiec. W odróżnieniu od W. Riehla, R. Jung kładł większy nacisk na zagadnienia teoretyczne, mniej natomiast interesowały go problemy taktyki. Jego znaczenie dla rozwoju narodowosocjalistycznej doktryny polegało przede wszystkim na spopularyzowaniu wyrażań, które na stałe weszły do jej kanonu³⁵. Swoją myśl Jung wyłożył w książce pt. *Nationaler Sozialismus* (1919), której założenia wyraźnie nawiązywały do idei J.G. Fichtego, F. Lista, E. Düringa i A. Wagnera. Jej autor opowiadał się tam za zasadą „Führerstaat”, stanowym podziałem społeczeństwa, walką z konkurencją żydowską oraz koniecznością zdobycia nowych ziem na Wschodzie³⁶. Jung twierdził, iż ubóstwo niemieckich robotników stanowi konsekwencję zniszczenia ich rodzimej kultury przez obce wpływy – począwszy od prawa rzymskiego, a skończywszy na „modernistycznej i internacjonalistycznej” cywilizacji zachodniej. Prawdziwy niemiecki duch obecny był jedynie w stanie chłopskim i w wolnych od walki klasowej cechach rzemieślniczych. Dowodem zaś działania niszczycielskich sił cywilizacji było, zdaniem Junga, istnienie wyzysku, instytucji kredytu, renty grunтовой, odsetek, demokracji, liberalizmu oraz marksistowskiego socjalizmu. Zwycięstwo tych sił równoznaczne było dla niego z zagładą germańskiego świata i triumfem materializmu – narzędzia międzynarodowego żydostwa i największego wroga niemieckiego „Volku”. Receptą na bolączki teraźniejszości miał się stać powrót do tradycji i dawnego przedkapitalistycznego społeczeństwa stanowego, w pełni respektującego ideę wodzostwa i germańskie obyczaje³⁷.

W obrębie DAP, a następnie DNSAP brakowało jednomyślności w kwestii sposobu pojmowania narodowego socjalizmu. Dla wielu był on jedynie kolejną próbą urzeczywistnienia tradycyjnych celów ruchu robotniczego: likwidacji wyzysku, podniesienia stopy życiowej proletariatu i zapewnienia mu panowania w życiu publicznym oraz w gospodarce. Inni z kolei dostrzegli w narodowym socjalizmie zapowiedź zupełnie nowego porządku społecznego, wolnego od walki klasowej i integrującego wszystkie siły narodowe do walki z wrogami „Volku” – Żydami, Słowianami, socjaldemokratami, marksistami oraz międzynarodowym kapitałem.

³⁴ K. Weißmann, *op. cit.*, s. 132.

³⁵ Wyrażenia autorstwa Rudolfa Junga, takie jak *schaffendes nationales Kapital, Werkgemeinschaft aller Schaffenden*, itp., które znalazły się w zredagowanym przez niego programie partii z 1918 r., powtórzone zostały pięć lat później przez Hitlera w *Mein Kampf*. Zob. P.E. Becker, *op. cit.*, s. 562.

³⁶ R. Jung, *Nationaler Sozialismus*, München 1922, s. 2 i n.; Por. R. Jung, *Die Tschechen. Tausend Jahre deutsch-tschechischer Kampf*, Berlin 1937, s. 127–128, 148–157; R. Jung, *Die Schicksalsfrage...*, s. 57–63; Por. D. Bronder, *op. cit.*, s. 141; K. Weißmann, *op. cit.*, s. 132 i 134.

³⁷ R. Jung, *Nationaler Sozialismus...*, s. 3–6; por. F.L. Carsten, *Faschismus in Österreich...*, s. 35–36.

ZU DEN QUELLEN DES NATIONALSOZIALISMUS IN DER HABSBURGER MONARCHIE (DAP UND DNSAP)

Zusammenfassung

Seit Ende des 19. Jahrhunderts entwickelten sich die Ideen des Nationalsozialismus auch in den westlichen und von deutscher Bevölkerung bewohnten Teilen der Habsburger Monarchie. Die Deutschen, die in Österreich-Ungarn eine Minderheit darstellten, beobachteten mit Unruhe das Heranwachsen des slawischen Nationalismus sowie eine starke Zunahme der slawischen Bevölkerung. Initiator der alldeutschen Bewegung und zugleich Hauptideologe des Antisemitismus in Österreich war Georg Ritter von Schönerer (1842–1921). Parallel zu der pangermanischen Bewegung entwickelte sich eine christlich-soziale Bewegung, die durch den Anwalt und mehrfachen Wiener Oberbürgermeister, Dr. Karl Lueger (1844–1910), geleitet wurde. Die Anfänge des Nationalsozialismus in Österreich sind vor allem mit der 1904 erfolgten Entstehung im nordböhmisches Trautenu der Deutschen Arbeiterpartei (1904), die 1918 in die Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei (DNSAP) umbenannt wurde. Die DNSAP war die erste politische Organisation, die das Prädikat „nationalsozialistisch“ gebrauchte.

Das 1904 durch diese Gruppierung verlaubliche Programm wiederholte viele Forderungen, die früher Schönerer propagierte. Im Unterschied zur alldeutschen Bewegung, die vorwiegend die Mittelschicht repräsentierte und für die Arbeiter kaum attraktiv war, hatte die DAP ein proletarisches Antlitz. Unter den „sozialistisch“ anmutenden und radikal-demokratischen Forderungen gehörten die Liquidierung der großen Warenhäuser, Einführung eines allgemeinen und demokratischen Wahlrechts, Kürzung der Arbeitszeit, Demokratisierung und Reform des Militärs sowie Garantie für bürgerliche Selbstbestimmungsrechte zu den Wichtigsten. Im Programm befand sich auch die Forderung einer „Nationalisierung“ von Großbetrieben, was nur auf dem Wege der staatlichen Reformen zustande kommen konnte. Der DAP war ein für andere nationalistische Gruppierungen typischer Antisemitismus und Antikatholizismus fremd. Sie setzte sich auch nicht zu Ziel, die multinationale Habsburger Monarchie zu zerstören. Sie besaß allerdings ein antimarxistisches und antikapitalistisches Profil. Rücksichtslos prangerte sie die herrschenden gesellschaftlichen Verhältnisse an.

Um eine größere Wählerschaft zu gewinnen, diskutierte man in der Leitung der DAP immer intensiver eine Programmänderung durch stärkeres Engagement in die Probleme der Arbeiterschaft. Das neue Programm wurde im September 1913 angenommen. Es war genauso wie das frühere radikal und nationalistisch. Die Aktivitäten der DAP wurden durch den Ersten Weltkrieg unterbrochen. Nach seiner Beendigung wurde die Partei in die Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei umbenannt und nahm das Hakenkreuz als ihr Zeichen. 1923 deklarierte ein Teil ihrer Führer den absoluten Gehorsam Hitler gegenüber, und drei Jahre später wurde er während einer Konferenz in München als ihr Führer anerkannt. Seit dieser Zeit verband sich der österreichische Nationalsozialismus mit dem deutschen. Sie wurde auch direkt als die „Hitlerbewegung“ bezeichnet.